

О. А. Дерев'яно,

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м Івано-Франківськ

СТАТУС ДЕБІТИВНОЇ МОДАЛЬНОСТІ В ІЄРАРХІЇ ІНШИХ МОДАЛЬНИХ ЗНАЧЕНЬ

Статус дебітивної модальності в ієрархії інших модальних значень. Дерев'яно О.А. У статті визначено специфіку дебітивності, її місце в системі інших модальних значень; виділено концепти дебітивної модальності.

Ключові слова: модальність, дебітивна модальність, дебітив.

Статус дебитивной модальности в иерархии других модальных значений. Дерев'яно О.А. В статье определено лингвистический статус категории дебитивности, ее место в системе других модальных значений; выделены концепты дебитивности.

Ключевые слова: модальность, дебитивная модальность, дебитив.

The status of the debitive modality in the system of other modal meanings. Derevyanko O.A. The article highlights the specific character of the category of debitivity, its place in the system of other modal meanings; debitive concepts have been singled out.

Key words: modality, debitive modality, debitive.

Комплексний підхід до вивчення синтаксичних одиниць на структурно-семантичному та комунікативно-функціональному рівні уможливив низку нових, різногранних аспектів у дослідженні багатьох категорій синтаксису, серед яких вирізняється загальномова (внутрішньо-синтаксична та зовнішньо-синтаксична) категорія модальності.

Проблема різних проявів модальності у мові і мовленні стала однією із центральних проблем синтаксису на сучасному етапі. Модальна організація речень, способи та засоби вираження конкретних різновидів об'єктивно-суб'єктивних значень є предметом досліджень багатьох українських мовознавців, зокрема О. Мельничука, І. Вихованця, Н. Гуїванюк, Л. Кадомцевої, А. Грищенко, А. Загнітка, Б. Хричикова та ін. та зарубіжних (Дж. Коутса, Дж. Лайонза, Ф. Пальмера та ін.). Проте поки що остаточно не з'ясовано ні зв'язку модальності із категорією предикативності речення, ні її стосунку до проблем синтаксичної парадигматики, ні її відношення до семантичної структури й комунікативної будови речення. Цілковитого нового підходу вимагає й трактування модальності з позицій функціонального синтаксису та прагматики. Не описано й всієї ієрархії значеннєвих різновидів категорії модальності.

У цьому зв'язку якраз на часі виступає поняття «дебітивності» як одного з найбільш важливих проявів суб'єктивно-об'єктивної модальності у реченні, що зумовлює необхідність повного опису структурно-семантичних і прагматичних параметрів цієї категорії на основі спеціального дослідження речень із предикатами дебітивності. Вважаємо, що дебітивність як семантичний компонент категорії модальності належить до найменш досліджених. Термін «дебітивність» не випадковий у роботі, оскільки в лінгвістичних працях, які досліджують облігаторний зв'язок між суб'єктом і дією, паралельно з терміном «дебітивність» використовується термін «необхідність». Вони часто ототожнюються або визначаються один за допомогою іншого, що призводить до сплутування. Насамперед це пояснюється об'єктивними труднощами, оскільки лексичні одиниці, від яких утворено назви категорії: «повинен» – повинність, «необхідно» – необхідність, – багатозначні і можуть пояснюватися один за допомогою іншого. Однак між повинністю і необхідністю є й суттєві відмінності навіть з логічної точки зору, бо ці мовні значення позначають різні характеристики дійсності: необхідність і повинність. Обидва терміни вказують на обов'язковість виконання дії. Проте, на відміну від необхідності, повинність прямо пов'язана з морально-етичним поняттям «обов'язок».

Отже, запозичення іншомовного терміна пояснюється необхідністю репрезентації цілого комплексу концептів, а саме: (доцільності, повинності/норми/зобов'язання, повинності/ідеалу, необхідності/потреби, вимушеності/змушеності та змушуваності, неминучості/невідворотності), кожен із яких характеризується власними семантичними ознаками та наборами засобів вираження (при збігові засобів вираження вирішальну роль відіграє контекст). Інваріантним значенням названих модальних різновидів може виступати значення дебітивності.

Дебітивність – це модальне значення, що означає приписуваність дії, зумовленої законами, звичаями, традиціями, правилами, обов'язками, інструкціями, внутрішніми потребами чи особистим досвідом мовця, звичайною послідовністю подій, тобто нормами в широкому розумінні цього слова, комусь (суб'єкту каузації, адресату або й самому мовцю).

Найчастіше мовна модальність дебітивності асоціюється з формально-логічним судженням необхідності, тобто зводиться до поняття *істинності / неістинності (правдивості / неправдивості)* висловлення. Дебітивна модальність зазвичай трактується як внутрішньосинтаксична категорія (В. Виноградов, Г. Золотова), як аксіологічне явище (Є. Беляєва, С. Цейтлін). Оскільки категорія дебітивної модальності безпосередньо пов'язана з предикативністю та місцем предикатів у семантико-синтаксичній структурі речення, то її функціонування привертає увагу при аналізі модальних компонентів та типології предикатів. У таких дослідженнях модальні предикати репрезентовані як цілісна група, члени якої пов'язані й протиставлені водночас, а самі модальні значення розглядаються як елементарні (Н. Sidgwick, А. Wierzbicka, Дж. Мур).

Статус дебітивної модальності в ієрархії інших модальних значень є неоднозначним і нестійким; лінгвісти по-різному визначають місце дебітивності в системі модальних значень речення. Так, Г. Золотова зазначає, що «модальні значення повинності, необхідності, можливості виявляються у відношеннях між дією і її суб'єктом, а не у відношенні змісту висловлювання до дійсності, саме тому вони не виступають різновидами

основного модального значення речення...» [5, с. 143]. Отже, Г. Золотова вважає, що модальність повинності – це тільки один із трьох типів відношень, які відрізняються за своєю семантико-синтаксичною сутністю: по-перше, це відношення змісту висловлювання (точніше, предикативної ознаки) до дійсності з точки зору мовця; по-друге, відношення мовця до змісту висловлювання; по-третє, відношення між суб'єктом – носієм ознаки і предикативною ознакою» [5, с. 142].

На думку Т. Ломтева, модальність необхідності – це властивість відношень між предикатними предметами за способом існування. При цьому лінгвіст досліджує модальність як «якусь властивість відношень між предикатними предметами, саме таку властивість відношень, котра різниться за їх джерелом, дійсністю і гіпотетичністю, за способом їх існування, а також за наявністю чи відсутністю вказівок на впевненість в їх істинності» [7, с. 21].

Модальні значення повинності, необхідності, можливості, бажаності тощо розглядаються як «велике коло модальних значень, зміст яких полягає у вказівці на поворот подій від ірреальності до реальності – здійснення події» [9, с. 86]. Компонентна структура зазначених модальностей, крім основного компонента «ірреальність», містить й інші («волюнтативність», «градуальність», «одно/двосуб'єктність», «категоричність» тощо) [10, с. 86-87]. Модальні значення здатні відображати не тільки опозицію реальність/ ірреальність, але й динаміку зв'язків реального та ірреального, які складають, на думку О. Бондарка, поняття потенційності [4, с. 72]. Сфера потенційності включає значення можливості, необхідності, бажаності, ймовірності, оптативності та наказовості.

Є. Беляєва, С. Цейтлін кваліфікують можливість і необхідність як складові сфери потенційності [2, с. 123]. Їх визначення модальності необхідності пов'язане з оцінкою: «Модальність можливості і необхідності – це різновид предикативної модальності, що відображає оцінку мовцем способу існування зв'язку між предикативними предметами, тобто суб'єктом і його ознакою» [Там само].

В «Російській граматиці» (1980) окремо виділяються модальні значення, що «своїми лексичними значеннями виражають можливість, бажання, повинність, необхідність або вимушеність, готовність», які мають системні формальні і семантичні співвідношення з тими формами речень, що «синтаксично виражають об'єктивно-модальні значення, близькі лексичній семантиці перелічених слів: *Ты должен ходить туда, Тебе не следует ходить туда, Не ходи туда!*» [8, с. 215]. Крім того, «зі сферою суб'єктивно-модальних значень перераховані слова пов'язує те, що в їх лексичній семантиці в більшості випадків є значення особистого, суб'єктивного відношення до будь-чого (*«я хочу, об'язан, имею намерение (намерен)»*, *«ему нужно, необходимо сделать что-нибудь»*)» [Там само].

Описуючи (слідом за Ш. Баллі) типи експліцитних модусів, Н. Арутюнова відносить модуси необхідності (необхідно, потрібно) до волітивного плану (разом із модусами бажання і волевиявлення). Модусні слова «необхідно», «потрібно» не мають суб'єктної валентності, але схильні до суб'єктивації (*їй потрібно*) [1, с. 411].

У працях В. Касевича і В. Храковського значення необхідності також може утворювати і зовнішню, і внутрішню модальні рамки. Зовнішня модальна рамка співвідноситься з суб'єктивною модальністю і встановлює тип відношень «між модальним суб'єктом – джерелом оцінки і пропозицією в цілому». Найчастіше модальний суб'єкт співпадає з мовцем. До функторів, які служать «ядром зовнішньої модальної рамки, відносяться значення необхідності, обов'язковості, можливості (= імовірності) та цілий ряд інших оцінних і емотивно-оцінних значень» [6, с. 14].

Категорія необхідності тісно взаємодіє з іншими мовними категоріями – контрольованості, повинності, впевненості / невпевненості мовця в достовірності повідомлюваної інформації, директивності, темпоральності, допустовості, альтернативності, про що свідчать особливості формально-граматичного оформлення висловлень з модальністю об'єктивної необхідності [3, с. 15].

Очевидно, що проблема встановлення об'єму та аспектів категорії модальності, різновидів, з яких вона складається, залишається ще дискусійною. Вважаємо, що поділ категорії модальності на види здійснюється лінгвістами часто інтуїтивно, що і призводить до виділення різнорідних значень, які становлять об'єм категорії модальності.

Література:

1. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека / Н. Д. Арутюнова. – М. : Языки русской культуры, 1998. – 898 с.
2. Беляева Е. И., Цейтлин С. Н. Соотношение значений возможности и необходимости в семантической сфере потенциальности / Е. И. Беляева, С. Н. Цейтлин // Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность. – Л. : Наука, 1990. – С. 123-126.
3. Бернацька С. М. Модальне значення можливості / необхідності в сучасній українській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук / С. М. Бернацька. – Київ, 2011. – 23 с.
4. Бондарко А. В. Реальность / ирреальность и потенциальность / А. В. Бондарко // Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность. – Л. : Наука, 1990. – С. 72-79.
5. Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка / Г. А. Золотова. – М. : Наука, 1973. – 351 с.
6. Касевич В. Б., Храковский В. С. От пропозиции к семантике предложения / В. Б. Касевич, В. С. Храковский // Типология конструкций с предикатными актантами. – Л. : Наука, 1985. – С. 9-17.
7. Ломтев Т. П. Предложение и его грамматические категории / Т. П. Ломтев. – М. : Изд-во МГУ, 1972. – 198 с.
8. Русская грамматика: В 2-х т. – Т. II: Синтаксис. – М. : Наука, 1980. – 710 с.
9. Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови / Ю. Шерех. – Мюнхен: Молоде життя, 1951. – 402 с.
10. Шмелева Т. В. Смысловая организация предложения и проблема модальности / Т. В. Шмелева // Актуальные проблемы русского синтаксиса. – М., 1984. – С. 78-100.